

पं. द. ग. शं. धर्मधिकारी
पं. द. ग. शं. धर्मधिकारी

गांधीजींचें नोआखर्लींतल दिव्य

आचार्य दादा धर्माधिकारी

“माझी निष्ठा तर आज पूर्वी पेशां हि अधिक जाज्वल्य झालेली आहे. ही माझ्या आर्हिसक तंत्राच्या कसोटीची वेळ आहे. या आगीची शेवटली ठिणगी विझून जाहंपर्यंत मी येथून हालणार नाही. तशीच पाळी आली तर मी येथेच मरेन पण हार मानणार नाही.”

— म. गांधी

“कालिदासाचा देवतात्मा हिमालय हा जर पृथ्वीचा मानदंड असेल तर ज्ञानवात्मा गांधी हा अखिल मानवतेचा मानदंड आहे.”

प्रकाशक

डाकूर आणि कंपनी
अमरावती.

सर्व हक्क प्रद्युम्न बर्माधिकारी यांचेकडे

किंमत ६ आणे

मुद्रक
गो. भा. जोशी
भास्कर झा. वर्धा.

गांधीजींचें नोआखलींतील दिव्य

ही गांधीजींची निष्ठा कीं पिसाटाचें वेड ?

हिंदुस्थानांत हल्लीं जे अमानुष मानव-
हत्येचे प्रकार चालू आहेत, त्यामुळें प्रत्येक
जिवंत मनाच्या माणसाचें पित्त खवळून गेलें
आहे. शांत प्रकृतीच्या माणसाचें अंतःकरण
हि प्रक्षुब्ध व संतप्त झालेलें आहे. अशा
अमानुषपणाचा प्रतिकार अहिंसक मार्गानें
होणें अशक्य आहे, असें गांधींच्या अनेक
प्रामाणिक अनुयायांनाहि वाटूं लागले आहे.
आणि प्रतिकूल परिस्थितीच्या झंझावातांनीं
गांधींची निष्ठा विझून न जातां उलट
अधिक प्रज्वलित आणि उज्वल झालेली
आहे. इतक्या प्रतिकूल परिस्थितीतहि जी
निष्ठा मंद होण्याऐवजी तीव्रतर होते, ती
खरोखरच निष्ठा आहे कीं एका पिसाड
माणसाचें वेड आहे, याची मीमांसा कर-
ण्याची वेळ आज आलेली आहे.

गांधीहि माणूसच आहेत !

गांधी तो गांधी, आम्ही ते आम्ही !
आपण सामान्य माणसांनीं त्यांची बरोबरी
करण्याच्या भलत्या भरीला पडूं नये, असा

त्यासल्या त्यांत समंजस व विनयशालि
टीकाकारांचा पोक्त सल्ला आहे. यांत त्यांचा
हेतु गांधीची मर्यादा राखून व्यवहार साधून
घेण्याचा असतो. त्यांचें क्षणें काहीं अंशीं
यथार्थ आहे; पण काहीं अंशींच ! गांधी हा
थोर माणूस आहे, हे खरें आहे; पण शेवटीं
माणूसच आहे. तो थोर आहे क्षण
आपल्याहून निराळा आहे; क्षणजे त्या प्रमा-
णांत असाभान्य आहे. पण तो माणूसहि
आहे क्षणून आपल्यासारखाच आहे क्षणजे
त्या प्रमाणांत सामान्य आहे. त्यांच्यांत व
इतरांत जो सामान्य अंश आहे, क्षणजे
समान धर्म आहे त्यावरच त्यांची जीवन-
निष्ठा आधारलेली आहे. हेंच गांधींचें
वैशिष्ट्य आहे. त्यांच्यांतला व इतरांतला
जो समान अंश, त्यालाच ते मनुष्यत्व
किंवा माणुसकी क्षणतात.

माणुसकीचे दोन घटक

मा माणुसकीचे दोन मुख्य गुण
आहेत. एक, मानवता, इंग्रजीत जिला
आपण 'ह्युमॅनिटी'-माणुसकी क्षणतो तो,
आणि दुसरा पौरुष,-इंग्रजीत ज्याला

‘ मॅनलीनेस ’- मर्दुमकी क्षणतो तो हे दोन्ही गुण मिळून अहिंसा बनलेली आहे. या दोन्ही गुणांचा आपल्या मानाने गांधींच्या ठिकाणी अधिक विकास झालेला आहे, म्हणून ते आपल्या पेशां थोर. पण आपणहि माणसें आहोंत. त्यामुळे हे दोन्ही गुण आपल्याहि ठिकाणी उण्या अधिक प्रमाणांत उपजतच आहेत. क्षण आपण गांधींच्या जातीचे आहोंत. या दोन गुणांवरील निष्ठा जशी गांधींच्या ठिकाणी आहे, तशीच ती आपल्याहि ठिकाणी आहे. एरवीं आपण गांधींना थोर मानलेच नसते. या दोन गुणांवरील निष्ठा क्षणजेच अहिंसा-निष्ठा. आपण स्वभावतः अहिंसानिष्ठ नसतो, तर गांधी हे आपल्याला महात्मा किंवा महापुरुष कधीच वाटले नसते.

अहिंसानिष्ठेला शास्त्रीयतेचे अधिष्ठान आहे काय ?

इतक्या प्रतिकूल परिस्थितीतहि यत्किंचित् न उगमगतां तेवत असलेल्या गांधींच्या या मानवनिष्ठेला उर्फ अहिंसानिष्ठेला शास्त्रीय-तेचें व वास्तविकतेचें कांहीं अधिष्ठान आहे काय, हा मुद्याचा प्रश्न आहे. याच दृष्टीने सध्याच्या परिस्थितीचे किंचित् दिग्दर्शनात्मक विश्लेषण व परीक्षण करण्याचें योजिलें आहे.

बंगालच्या घटनांनीं हि हादरा बसला नाहीं

बंगाल्यांत इतका कहर झाला, राक्षसी

अत्याचारांत माणुसकी बेपत्ता झाली. तिचा कुठें मागूसहि लागेना. तेव्हां अदम्य मानवनिष्ठेच्या स्फूर्तिदायक आवेशाने गांधी उद्गारले, “ It is not permitted me to think in these terms or else I would be denying my faith, which today burns brighter than ever in spite of all the bitter experience that I have had. History provides us with whole series of miracles of masses of people being converted in the particular viewpoint, in the twinkling of an eye.....”

“ मला अशा तऱ्हेने विचार करतां येणार नाहीं. एरवीं मी माझ्या निष्ठेला जागू शकणार नाहीं. आणि ती निष्ठा तर पूर्वापेक्षाहि अधिक जाज्वल्य झालेली आहे. आतापर्यंत आलेल्या कटु अनुभवाचा तिच्यावर मुळांचि परिणाम झालेला नाहीं. एका निमिषार्धांत समाजचे समाज एका विशिष्ट मताकडे वळल्याचे चमत्कार अनेकदां घडले आहेत. इतिहासांत अशा दाखल्यांची मालिका आपणांस दिसून येते.”

गुंडगिरीला धार्मिकतेचे रोंगण

या दृष्टीने आजच्या परिस्थितीची थोडीशी मीमांसा करणे जरूरीचें आहे. आज गुंडगिरीचें जे यैमान चाललेलें आहे, त्यांतहि एक वैशिष्ट्य आहे. हल्लीं चालूं असलेली गुंडगिरी म्हणजे नेहमीची

मासुली गुंडगिरी नव्हे. तिच्यांत माणुस-
 क्रीला अत्यंत अपायकारक असा एक
 भयंकर स्वरूपाचा विशेष आहे. हे
 जे गुंड आहेत, ते जातिनिष्ठ व धर्म-
 निष्ठ आहेत. ते माणसांची कत्तल
 करतात, लहान लहान अर्भकें व मुलें
 यांची हत्या करतात; पण फक्त पर-
 धर्मीयांच्या. ते संपत्ति लुटतात, घरे
 जाळतात, नासधूस करतात; पण फक्त
 परधर्मीयांची. ते स्त्रियांवर जुलूम करतात;
 त्यांच्याशीं बळजबरीनें लभें लावतात;
 पण फक्त परधर्मीयांच्या. आणि त्याच
 धर्मविशिष्ट व जातिविशिष्ट भूमिकेचा
 परिणाम ह्मणून ते परधर्मीयांना जुलुमानें
 बाटवितातहि. ह्मणजे ही गुंडगिरी निर्भेळ
 गुंडगिरी नव्हे. तिला धार्मिकतेपें रोगण
 दिलेले आहे. ह्मणून ती जास्त भयंकर
 स्वरूपाची आहे; आणि त्यामुळेच तिचा
 प्रतिकार साध्या गुंडगिरीपेक्षा अंमळ
 निराळ्या प्रकारें करावा लागेल. या
 गुंडांना असें वाटतें कीं, ही नरहत्या,
 बालहत्या, भ्रूणहत्या करतांना, स्त्रियांची
 अब्रू घेतांना आणि त्यांना बळजबरीनें
 आपल्या अंतःपुरांत खेंचताना, आपण
 आपल्या धर्माची व जातीची सेवा
 करित आहोंत; आणि स्वर्गामर्थें हक्काचें
 व मानाचें अधिक स्थान मिळविण्याचे
 अधिकारी होत आहोंत.

हिंदूंची संकुचित व अहंकारी वृत्ति

या भयंकर परिस्थितीचीं बीजे हिंदूंच्या
 व मुसलमानांच्या धार्मिकतेच्या विशिष्ट
 स्वरूपांत दडलेली आहेत. हिंदु हा

जितका सहिष्णु भासतो, तितकाच
 संकुचित व अहंकारी आहे. हे विधान
 हिंदु व्यक्तींच्या वृत्तीला अनुलक्षून
 केलेले नाहीं. हिंदु समाजाची
 मूलभूत मनोवृत्ति या ठिकाणीं विवक्षित
 आहे. इतर धर्माचा माणूस आपल्या
 पेशां कमी प्रतीचा आहे, तो इतका
 कीं, या अमंगळ देहांत आणि अपावन
 जन्मांत त्याला हिंदु होतांच येणार नाहीं,
 अशी सामान्य हिंदूंची सार्वत्रिक समजूत
 आहे. त्यामुळे इतर धर्मांच्या माणसाला
 हिंदूंच्या समुदायांत एक प्रकारची
 सुरक्षितता वाटते. आपल्याला हिंदु
 होतांच येणार नाहीं अशी ज्याची
 समजूत झालेली असेल, त्याला आप-
 ल्याला कोणी बळजबरीनें वाटवील, अशी
 भीति वाटण्याचें कारणच नाहीं. हाच
 न्याय्य स्त्रियांच्या अपहरणालाहि लागू
 आहे. हिंदु कुठल्याहि परधर्मीय स्त्रीशीं
 लग्न करून तिच्याबरोबर राजरोसपणें
 संसार करूं शकत नाहीं. त्यामुळे
 सामान्य हिंदु पुरुषापासून परधर्मीय
 स्त्रीला भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं.

प्रत्यहंकार निर्माण कसा होतो ?

हे हिंदुनिष्ठ मनोवृत्तीचें वस्तुनिष्ठ
 वर्णन आहे. पण ही त्या मनोवृत्तीची
 सुपरिणाममूलक बाजू झाली. या
 मनोवृत्तीची जी दुसरी बाजू आहे,
 ती प्रायः तितकीच अनर्थमूलक आहे.
 अहंकारामुळे जत्राला आणि आपल्याहून
 हीन मानतो आणि ह्मणून आपल्या
 गोटांत सामील करून घेण्यास तयार
 नसतो, त्याच्या मनांत प्रत्यहंकाराची,

उफराव्या स्वाभिमानाची व आक्रांण-
शालतेची भावना आपण जागृत करतो.
हिंदु समाजातील उच्चवर्णियांनी निम्न-
वर्णियांत अशाच प्रकारची भावना
उत्पन्न केली आहे. हल्लीची हिंदु समा-
जाची रचनाच त्या भावनेनें दूषित
व कलुषित झालेली आहे. तीच भावना
अहिंदूंच्या बाबतींत प्रश्रुत झाली ह्याज
अहिंदूंच्या ठिकाणीं प्रतिकारी भावना
निर्माण होते.

मुसलमानी धार्मिकतेचें स्वरूप

आतां मुसलमानाच्या धार्मिकतेचें
थोडेसें विश्लेषण करूं या. तोहि धर्म-
प्राण आहे, किंबहुना धर्मबद्ध आहे.
ह्याज त्याचें सगळें जीवन धर्मभावनेनें
जखडलेलें आहे. त्यामुळें जो त्याच्या
धर्माचा नसेल, तो काफर आहे; ह्याज
अपवित्र आहे; हीन आहे. पण इतका
हीन कुणीच नाही कीं त्याला मुसलमान
होतां येऊं नये, मनुष्यमात्र मुसलमान
होण्यास पात्र आहे, मुसलमान
होण्याचा अधिकारी आहे;
नव्हे. मुसलमान होणें हें त्याचें कर्तव्य
आहे. तो जर नादानपणामुळें किंवा
अज्ञानामुळें आपल्या या कर्तव्याला
शुकत असेल, तर सामोपचारानें किंवा
बळजबरीनें त्याला सन्मार्गवर आणणें
हें दरेकाचें कर्तव्य आहे असें तो मानतो.
अर्थात्च शक्य तितक्या जस्त लोकांना
मुसलमान बनविणें हें त्याचें पवित्र
कर्तव्य होऊन बसतें. या मूलभूत भूमि-
केची प्रतिक्रिया अशी होते कीं, दरेक
मुसलमानेतराला आपण मुसलमान बन-

विलें जाऊं अशी भीति सदोदित वाटत
राहते. ह्याणून त्याला मुसलमानांच्या
समुदायांत सुरक्षितता वाटत नाही.
मुसलमान होण्याची दरेकाची पात्रता
हेंच भीतीचें कारण होऊन बसतें. तीच
गोष्ट ख्रियांच्या बाबतींत. सहाजिकच
मुसलमानेतर ख्रियांना मुसलमान पुरुषां-
पासून निरंतर भीति वाटते.

हिंदु धार्मिकतेचें दौर्बल्य कशांत आहे ?

असें हें हिंदु धार्मिकतेचें व मुसलमान
धार्मिकतेचें थोडक्यांत मुळ स्वरूप
आहे. दोघांचाहि धार्मिकता परिमित
स्वरूपाची. एकाची जातिवद्ध तर दुस-
ऱ्याची संप्रदायबद्ध हिंदूंची धार्मिकता
जातिवद्ध ह्याज जन्माश्रित आहे. जो
ब्राह्मणाच्या कुळांत जन्माला आला,
तो जन्मतः व आजन्म पवित्र, हें हिंदु
धार्मिकतेचें स्वरूप. ज्यानें इस्लामचा
स्वीकार केला, तो पाक झाला, हें
मुसलमानांच्या धार्मिकतेचें स्वरूप. जन्म
कुणाला घेतां येत नाही, ह्याणून बाह्य
उपायांनीं हिंदु समाजाचा आकार वाढ-
विणें शक्य राहिलेले नाही. हिंदूंची प्रजा
वाढविणें हाच एकमात्र उपाय उरला.
'अनेक प्रसयुष्यध्वं'; - या यज्ञाच्या
योगानें तुझी प्रसव पावा. 'प्रजया पितृभ्यः'
आपआपल्या पितरांचें ऋण फेडा, ह्याच
हिंदूंच्या सामाजिक धर्माज्ञा. जन्म स्वीका-
रतां येत नाहीं, पण संप्रदाय स्वीकारतां
येतो. त्यामुळें संप्रदायाच्या आकाराची
वाढ बाह्य उपायानें होऊं शकतें.
हिंदु समाजातील वैष्णव, शैव इत्यादि

संप्रदायांचे उदाहरण थ्या. ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय होता येत नाही. पण शैव किंवा वैष्णव होता येते. त्यामुळे वळजबरीने, दंडपणाने किंवा प्रलोभनाने वैष्णव, शैव बगैरेची संख्या वाढविणे शक्य आहे. तशा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांची वाढविता येणे शक्य नाही. फार काय गांधी, अण्णा पटवर्धन किंवा गोपाळराव वाळंजकर यांच्यासारख्या 'शिवोभूत्वा शिवं यजेत्' वृत्तीच्या नैष्ठिक सेवकाळं हारिजन व्हावेसे वाटले, तर ते देखील होता येत नाही. एवंच काय, की जाति-बद्ध धार्मिकता ही गुणनिष्ठहि राहू शकत नाही. आत्मबल व संख्याबल या दोन्ही दृष्टींनी ती दुबळी व अक्षम ठरते. उलटपक्षी संप्रदायाभ्रित धार्मिकता आक्रमणशील होत जाते. आकार किंवा संख्या वाढविण्यावर तिचा कटाक्ष असतो. याप्रमाणे हिंदूंच्या संकुचित अनाक्रमणशीलतेचें व मुसलमानांच्या असहिष्णु आक्रमणशीलतेचें मूळ त्यांच्या धार्मिकतेच्या मूळ स्वरूपांत आहे.

त्यांत लोकशाहीची भर पडली

लोकशाहीचा उदय झाल्यापासून ही वृत्ति जास्तच वळावली. कारण लोकशाही संख्यानिष्ठ आहे. संख्यावाद हा लोकसत्तेचा पाया आहे. एक माणूस, एक मत; हे निर्बाड लोकशाहीचें मूलभूत तत्व आहे. अर्थात् ज्याच्याकडे जास्त माणसे, त्याच्याकडे जास्त मते. त्यामुळे धार्मिकतेत राजकीय सत्तावादाची भर पडली आणि दोन्हीचें रूपांतर नागध्या संख्यावादांत झाले.

धर्माची चाड कुणालाच नाही. संख्या वाढविण्याची काळजी मात्र दरेक धर्मोन्मत्ताला आहे. एकीकडे संकुचित धर्माग्रह आहे. दुसरीकडे आक्रमणशील व अंध धर्मोन्माद आहे. राजकीय क्षेत्रांत संख्याबल दोघानांही हवे आहे. पण मुसलमानांच्या संख्यावादाला त्यांच्या धार्मिक भूमिकेचा आधार आहे, तर हिंदूंच्या संख्यावादाला त्यांची धार्मिक भूमिका व परिस्थिति प्रतिकूल आहे. या दोन भूमिकांच्या संघर्षांतून हल्लीच्या विषम परिस्थितीचा जन्म झालेला आहे.

दोन गुंडगिरींतील भेद

पुरावा ढगून हिंदु गुंडगिरी व मुस्लिम गुंडगिरी यांच्यातील भेदाचा उल्लेख करता येईल. गुंडगिरीला देखील हिंदु, मुसलमान ही विशेषणे लावण्याची पाळी यावी, हे मोठेच दुर्दैव झाले पाहिजे. पण वस्तुस्थितीकडे डोळेझांक करणे शक्य नाही. दोघांच्या गुंडगिरींत मूलभूत स्वरूपाचा फरक आहे, ही गोष्ट विसरता येणार नाही. हिंदु गुंड हा मुसलमान गुंडाप्रमाणेच जुन्या वळणाचा असतो. तो काहीं सुधारक नसतो; किंवा आर्यसमाजी अथवा ब्राह्मणसमाजीहि नसतो. शुद्धीची चळवळ त्याच्या गांवीहि नसते. त्यामुळे तो मुसलमानाला मारतो, लुबाडतो, छळतो, पण बाटवीत नाही. तो कदाचित् एखाद्या मुसलमान स्त्रीवर बलात्कारहि करील, तिचे हाल हाल करील, पण तिला धरत घेण्यास धजणार नाही. कारण, त्याचे धार्मिक

संस्कार व परिस्थिति तसें करण्यास अनुकूल नाहीत. उलटपक्षीं मुसलमान गुंड चालून येतांच, मी मुसलमान होतो असें तुझीं ह्मटले, तर तो तुझांला त्रास देणार नाही, तुमची मालमत्ता छुटणार नाही, तुमचें मोठ्या आनंदानें स्वागत करील. जी स्त्री मुसलमान होण्यास तयार होईल, ती ताबडतोब अब्रूदार झालीच !! हिंदु गुंड व मुसलमान गुंड यांच्या वर्तनांतील हा फरक निर्विवाद आहे. कोण सरस, कोण, निरस, कोण उदात्त, कोण ह्मणकस हें कदाचित् भल्याभल्या तत्वज्ञानाहि निश्चित करता येणार नाही. आपल्याला या ठिकाणी त्यांच्याशीं कर्तव्यहि नाही. तो आपला अधिकार नव्हे. आपल्याला फक्त वस्तुनिष्ठ तात्विक विवेचन करावयाचें आहे.

हिंदु कां खुपतो ?

हिंदूंच्या आळींत, त्यांच्या समा-संमेलनांत आणि जमावांत मुसलमानांला त्या मानानें भीति वाटत नाही. याचें बीज हें इतकें खोल आहे. मुसलमान ह्मणजे मोठा मर्द आहे आणि हिंदु तेवढा भ्याड, हें ह्मणणें वस्तुस्थितीला धरून नाही. कारण या देशांतले बहुतेक मुसलमान हिंदूंचेच मुसलमान झालेले आहेत. आज जो हिंदु होता, तो उद्यां मुसलमान झाल्याबरोबर एकदम शूर बनून जातो, असें थोडेंच आहे ? त्याचें शरीर, त्याचें रक्त, त्याचें हृदय, त्याचें मन, त्याची बुद्धि ह्यांपैकी कशांतच बदल होत नाही. तरीपण त्याच्या

वृत्तींत पालट होताना दिसते. याचें कारण वरील विवेचनांत सुचविलेले आहे. हिंदु भित्रा नसतो. पण दुसऱ्याला हिंदु बनविणें सामान्यतः त्याच्या कुळीं नसतें. त्यामुळें धार्मिक दृष्टीनें तो अनाक्रमणशील असतो. याची प्रतिक्रिया अशी होते की, इतर धर्मियांना त्याची भीति किंवा संशय वाटत नाही. पण त्याबरोबरच हिंदु हा पावित्र्यवादी असतो, ह्मणजे सोबळा असतो. 'अस्पर्श-भावना' त्याच्या रोमारोमांत भिनलेली असते. ह्मणून तो इतरांना आपल्यापेक्षां अनधिकारी मानतो. याची प्रतिक्रिया अशी होते की, इतर धर्मियांना त्याच्या या दाण्याचा स्तप येतो; आणि त्याचा नक्षा उतरावासा वाटतो.

अविश्वासाचें बीज यांत आहे

मुसलमानांच्या आळींत समा-संमेलनांत अथवा समुदायांत हिंदु फारच क्वचित्, निर्भयपणानें वावरतात. याचेंहि कारण तेंच. ते उपजतच भित्रे असतात असें मुळींच नाही. पण त्यांची वृत्ति मुसलमानांविषयीं सांशक असते. याचें कारण इतरांस मुसलमान बनविणें, — पाधल्यास गोडीगुलाबीनें, जरूर तर मारून मुटकून बळजबरीनें, — हा मुसलमानांचा धार्मिक बाण असतो. धर्मातून बळजबरीचें तत्व वाद केलें आणि अगदीं निर्मळ धार्मिकतेची सोजवळ भूमिका स्वीकारली. तरी इतरांस आपल्या धर्मांत सामील करून घेणें हें महान् पुण्यकार्य ठरतें. धर्मांतर करविण्याचें तत्वच मुळीं भिन्न धर्मि-

यांच्या सहजीवनावर कुठाराघात करणार आहे. यांत हिंदूंच्या अविश्वासाचें बीज साठविलेले आहे. पुढें आक्रमणशील, जयिष्णु वृत्तीचें पर्यवसान आडदांडपणांत व गुंडगिरींत होऊं लागतें आणि सोवळे-पणांतून मुद्दाम तिरस्कार वृत्तीचा व अविश्वासाचा जन्म होतो. अविश्वासाचा परिणाम पुढें भीतींत होतो. भीति एकाला भ्याड तर दुसऱ्याला क्रूर बनविते. हिंदु समाज व मुस्लिम समाज यांच्या हल्लींच्या वर्तनाकडे पाहिल्यास या परंपरेची सत्यता प्रत्ययाला येते. साधारणपणें सामान्य मुसलमान जालींम असल्याचा भास होतो आणि सामान्य हिंदु मिळमिळीत, भित्रा असल्याचा भास होतो.

गांधीजींच्या विचारसरणीची मीमांसा

अशा परिस्थितींत 'तुमची अहिंसा आमच्या काय कामाची?' असा प्रश्न विचारण्याची सहाजिकच प्रत्येकाची प्रवृत्ति होते. यावर गांधीजींचें उत्तर शास्त्र-शुद्धहि आहे आणि व्यावहारिकहि आहे. ते ह्यणतात, माझ्या अहिंसेची दोन लक्षणे आहेत. एक प्रेम व दुसरें पुरुषार्थ. जेथें पुरुषार्थ नसेल, तेथें प्रेम राहूंच शकत नाही. भिऱ्या व कमकुवत मनांत तें मावत नाही. त्यांत प्रेम ओतलें कीं तें हृदय कच्छ्या कांचेच्या बाटलीप्रमाणें तडून जातें-फुटून जातें. आपत्याला ज्याचें भय वाटत असेल, त्याच्याबद्दल प्रेम वाटणें शक्यच नाही. वाघावर प्रेम कोण कसें करूं शकणार ?

वाघ पिंजऱ्यांत ठेवल्यास शेळीला त्याची भीति वाटणार नाही. पण त्याच्याबद्दल प्रेमहि वाटणार नाही. वाघ व शेळी यांच्या ऐवजीं दोन वाघ असले आणि ते परस्परभक्षक असले, तरी तीच स्थिति राहिल. एका वाघाला दुसऱ्या वाघाचें भय वाटणार नाही हें खरें. पण त्यांना एकत्र राहतांहि येणार नाही. ते दोनच अटींवर एकत्र राहूं शकतील. एक तर, त्यांनीं आपसांत सशस्त्र तह करायला हवा किंवा एकमेकांशीं निःशस्त्र सलोखा कायला हवा. गांधी ह्यणतात, सशस्त्र संघीची स्थिती स्पृहणीय नाही. सशस्त्र संघीनें हिंदु-मुसलमानांचा प्रश्न सुटणार नाही. सशस्त्र संघीचा मार्ग ह्यणजे पाकिस्तानचा मार्ग. दोन्ही वाघांची आपआपली मर्यादा ठरवून घ्यावयची आणि ती कुठल्याहि स्थितींत ओलांडावयाची नाही, याचें नांव परस्परसंमतीचें पाकिस्तान. दोन्ही वाघ एकमेकाला भितात ह्यणून ते आपआपल्या पिंजऱ्यांत राहतील. पण ते एकमेकांच्या गळ्यांत गळा घालून विश्रब्धतेनें झोपलेले कर्घांच आडळणार नाहीत. दोघांपैकी एकाला निश्चित करावयाचें झाल्यास दुसऱ्याला हद्दपार तरी केले पाहिजे किंवा ठर तरी केले पाहिजे. गांधी ह्यणतात, परिणामतः हे दोन्ही उपाय एकाच स्वरूपाचे आहेत. मुसलमानांनी हिंदूंना किंवा हिंदूंनी मुसलमानांना हद्दपार केले काय किंवा ठर केले काय-दोन्हींचा परिणाम अर्थांत पाकिस्तानच. मग गोडीगुलाबांनिंच पाकिस्तान देऊन मोकळे कां होऊं नये ?

शौर्यानेच कौर्यांचा प्रतिकार होईल

तर मग आम्ही करावें तरी काय ? या कौर्यांचा प्रतिकार प्रेमानें कसा हो करावा ? आम्ही निर्बीज व्हावें असें तुमचें ह्मणणें आहे काय ?-असा प्रश्न सहाजिकच संतापून विचारावासा वाटतो. यावर गांधींचें उत्तर असें:- 'कौर्यांचा खरा उतारा प्रेम हाच आहे. पण तो तुम्हाला आपल्या आवाक्याबाहेरचा वाटत असला तर सोडून द्या. भिन्नेपणा हें पाप आहे. कारण भीतीला प्रीतीचें वावडें आहे. जेथें भीति असेल, तेथें द्वेष ठेवलेल्यच. द्वेष असेल तेथे सूडबुद्धि व हिंसावृत्ति उलांच. अणखी कौर्य तें काय असतें ? प्रेमाचा मार्ग साधत नसेल तर तो सोडून द्या. पण कौर्यांचा प्रतिकार कौर्यांनै होणार नाही, ही खून-गांठ बांधून ठेवा. कौर्यांचा प्रतिकार शौर्यानेच होईल. तें शौर्य अहिंसक असलें तर अद्विषेष्ट. हिंसक असलें तरी चालेल. पण कौर्य मात्र नको. या उत्तरांत कोठेहि विसंगति नाही, अव्यवहार्यता नाही, अशास्त्रीयता नाही. गांधी पूर्वी जें ह्मणत होते, तेंच आज ह्मणत आहेत.

गुंडगिरी आणि धर्मरक्षण

हिंसक शौर्य ह्मणजे सभ्य हिंसा. हिंसेलाहि शिष्टपणाची, सभ्यपणाची मर्यादा असली, तरच तिची गणना शौर्यांत होवें. असभ्य हिंसा ह्मणजेच कौर्य, कसाबकरीणी, अमानुषता. गांधी ह्मणतात, आपण कसाबाबरोबर कसाब

झालों तर दोन कसाब होतील, मारेकऱ्यांचा संप्रदाय वाढेल. सैतानाबरोबर सैतान झालो, हैवानाबरोबर हैवान झालो, तर हैवानांचा संख्या वाढेल. आपल्याला गुंडांचें परिपत्य करावयाचें आहे. स्वतः गुंड बनावयाचें नाही. आजची परिस्थिति मोठी भीषण आणि लाजिरवाणी आहे. धर्माचें रक्षण करण्याचा मत्त गुंडांकडे गेलेल्य आहे. सज्जनांनी धर्माचें आचारण करावें; पण त्याचें रक्षण करण्याची जबाबदारी मात्र गुंडांवर अशी चमत्कारिक परिस्थिति आहे. त्यामुळेच गुंडांची प्रतिष्ठा आहे. गुंड हा उत्पन्न कसा होतो ? तो काय अस्मानांतून पडतो ? तो काय हवेवर जगतो ? गुंड जन्माला कसा येतो ? तो पोसला कसा जातो ? हा मोठा महत्वाचा सामाजिक प्रश्न आहे. त्याचें विवेचन करूं लागल्यास तो एक स्वतंत्र लेखच लिहावा लागेल. येथें इतकेंच ह्मणावयाचें आहे की, धर्मरक्षणाच्या नांवावर गुंडगिरीचें प्रस्थ माजावें, ही स्थिति कोणत्याहि धर्माच्या उत्कर्षाला पोषक होणार नाही. हिंसा धर्मसंमत आहे किंवा नाही ? तलवारीने धर्माचें रक्षण करणें किंवा त्याची प्रतिष्ठा वाढविणें शक्य किंवा योग्य आहे कां नाही ? हे सारे वाद बाजूला ठेवले तरी धर्माचें रक्षण गुंडगिरीनें होणें शक्य नाही, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. फार फार तर क्षत्रियाची मर्यादित व सभ्यपणानें युक्त हिंसा धर्मसंमत ठरूं शकेल. क्षत्रियाचें शौर्य धर्माचें रक्षण करील, पण क्षत्रि-

यांच्या क्षत्रतेजानें रक्षित धर्म आणि गावगुंडांच्या भरमसाट अत्याचारांनी रक्षित धर्म यांच्यांत जमीन-अस्मानचे अंतर आहे. एकाला जर धर्म ह्मणावयाचे तर दुसऱ्याला पाप ह्मणावें लागेल. एकाला जर पौष्टिक द्रव्य ह्मणावयाचे तर दुसऱ्याला मादक पदार्थ ह्मणावें लागेल. एकाला जर अमृत ह्मणावयाचे तर दुसऱ्याला हलाहल ह्मणावें लागेल.

प्रतिगुंडगिरी कां नको ?

आपल्याला मानवी सभ्यतेचें व स्वधर्माचें रक्षण करावयाचें आहे; तें अहिंसक शौर्यानेच होईल; फार तर, तें हिंसक प्रतिकारानें होईल; पण क्रौर्याने कालत्रयीहि होणार नाही, असा गांधींच्या ह्मण्याचा आशय आहे. ह्मणून ते ह्मणतात गुंडगिरीशीं प्रतिगुंडगिरीनें लढें नक'. गुंडगिरीचा प्रतिकार पराक्रमानें करा.

क्रौर्य निघ, पण पौरुष वंद

ह्मणून ते बिहारच्या लोकांना उद्देशून ह्मणतात, "But I do not want in this letter to talk of Ahinsa to you. I do want however to tell you that what you have reported to have done, will never count as an act of bravery. For thousands to do death a few hundreds is no bravery. It is worst than cowardice. It is unworthy

of nationalisim or any religion. If you had given a blow no one would have dared to point a finger against you. What you have done is to degrade yourselves and degrade India." (ता. १० नोव्हें. १९४६ च्या 'हरिजना'वरून) पण या पत्रांत मी तुमच्याशीं अहिंसेविषयीं बोलूं इच्छित नाहीं. पण येवढे मात्र खास सांगू इच्छितों कीं, तुम्ही जें केल्याचें सांगण्यांत येत आहे, त्याला कोणो कर्धाहि शौर्याचें कृत्य ह्मणणार नाही. हजारों लोकांनीं कांहीं श्रे माणसाना मारून टाकणें हें कांहीं शौर्य नव्हे. तें तर भ्याडपणापेक्षाहिं वाईट आहे. तें राष्ट्रीयत्वाला किंवा कुठल्याहि धर्माला शोभण्यासारखें नाही. तुम्ही जर ठोशाला ठोसा दिला असता तर तुम्हाला नांवें ठेवण्याची कुणाचीहि छाती झाली नसती. पण तुम्ही जें केलें आहे, त्यानें तुमचा अधःपात तर झालाच; पण तुम्ही हिंदुस्थानलाहि खाली ओढलेंत." आपली अहिंसेवरील निष्ठा तिलमात्रहि दळूं न देतां गांधींनीं हिंदु समाजांतील पौरुषाला अशा रीतीनें प्रोत्साहन दिलें आहे. अत्याचाराचा, अन्यायाचा प्रतिकार करा, पण प्रत्यपकारी बनुं नका. ते ह्मणतात, "If you could not be generous enough to forgive a person who gave you a slap, you could give him one in return, I can

understand that. But if the miscreant ran away and the injured party slapped his relation or co-religionist by way of retaliation, it is below human dignity. If some one abducted my daughter, am I to abduct the abductor's or the abductor's friend's daughter? I hold it to be ill-famous."

(१० नोव्हें. १९४६ च्या 'हरि-जना'वरून) "तुझाला थापड मारणाऱ्याला क्षमा करण्याइतकें औदार्य तुमच्या अंगी नसेल तर तुम्ही उलट त्याच्या थोबाडीत मारा. मला हें कळण्यासारखें आहे. पण जर तो बदमाश पळून गेला आणि तुम्ही त्याच्या नातलगाला अगर धर्मबंधूला बदला घेण्याकरिता मारले तर तें माणसाच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणारे होईल. एखाद्यानें माझी मुलगी पळविली तर मी काय त्याच्या मित्राची मुलगी पळवूं ? हें मी अत्यंत निंदा मानतो."

माणुसकी व मर्दुमकी यांचा समन्वय

गुंडगिरीच्या प्रतिकाराचा असा असंदिग्ध मार्ग सांगून गांधींनी आपल्या अहिंसेची प्रतिष्ठा व मूल्य वाढविले आहे. माणुसकी व मर्दुमकी यांच्या समन्व-

याचा प्रयोग करणे ही त्यांची जीवनसाधना आहे. त्या साधनेला अनुसरूनच आज त्यांचा प्रचार व आचारण होत आहे. माणसातील माणुसकी जागी करण्याकरितां ते त्याच्या अंतःकरणांत दडलेल्या देवाचें आवाहन करित आहेत व त्याच्या सैतानी वृत्तीचा प्रतिकार करण्याकरितां त्याच्या पुरुषार्थाला आव्हान देत आहेत. त्यामुळे ज्यांना त्यांच्या या दुहेरी साधनेचें रहस्य उमगलेलें नाहीं, त्यांना त्यांच्या वचनांत व वर्तनांत विसंगती दिसून येते, अव्यवहार्यता दिसून येते. ते गोंधळून व संतापून विचारतात, 'का हो ! बंगालमध्ये अनन्वित अत्याचार झाले असतांना गांधी बंगालमधील मुसलमानांना विरुद्ध प्राणांतिक उग्रोपणाची भीति घालित नाहीं, उलट बिहारमधील आपल्याच लोकांना दाबण्याकरितां प्रायोपवेशण करण्याचा धाक घालतो. ही वीरवृत्ति आहे की आत्मघातकी नेमळटपणा?' मुद्दा महत्त्वाचा व विचारणीय आहे. त्याची थोडी मर्यादा करूं या.

गांधींच्या दुहेरी साधनेचें रहस्य

गांधी हे आधीपासूनच असे विचित्र आहेत. यांतच त्यांचें गांधीत्व आहे. धर्म-कारणांतच नव्हे, तर राजकारणांतहि ते यांच वृत्तीनें वागत आले आहेत. १९१९ साली अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये जालियानवाला बागेतील अत्याचाराबद्दल सरकारच्या निषेधाचा उराव आला. गांधी द्याणाले, आधी मर्यादेच्या अति-

क्रमाबद्दल लोकांना ठपका द्या आणि मग सरकारचा धिक्कार करा.' थोरा-मोठ्यांना देखील ते चमत्कारिक वाटले, तद्देवाईकपणाचें वाटले. परंतु यांतच गांधींच्या प्रतिकारतंत्राचे रहस्य आहे. त्यांना पुरुषार्थाशी मानवतेचा भेळ घालावयाचा आहे. माणूस पुरुषार्थाला पारखा झाला तर पंड होईल आणि माणुसकीला आंचवला तर स्वत्वालाच मुकेल, याची त्यांना जाणीव आहे. झणून त्यांच्या साधनेत हे दोन परस्पर-विरुद्ध प्रवाह दिसून येतात. बंगालांत मुसलमान गुंडांनी अत्याचार सुरू केल्या-बरोबर ते तेथे धावून गेले. तेथील हिंदूंना धोर देऊन त्यांची पुरुषार्थ वृत्ति जागृत करावी आणि मुसलमान गुंडांच्या हृदयांतील बंधुत्व वृत्ति जागृत करावी हा त्यांचा हेतु. पुन्हा तीच दुहेरी साधना. एकाची मर्दुमकी जागी करायची आणि दुसऱ्याची माणुसकी. याची मर्दुमकी जागृत झाल्यावाचून त्यांच्या माणुसकीला जाग येणार नाहीत, या गोष्टीची प्रतीतीहि अ.प प्रभाणांत कां होईना, येऊं लागली. त्यांच्या प्रार्थनेत अनेक मुसलमान भाग घेऊं लागले. नमाजाची वेळ झाली असतां तेथेच हिंदूंच्या सांनिध्यांत ते नमाज पढूं लागले.

बिहारबाबत निराळा न्याय कां ?

बिहारच्या बाबतीत गांधींचा भूमिका अगदीच वेगळी पडते. तेथे जुलूम करणारा वर्ग हिंदूंचा. गांधी स्वतःला हिंदू मानतात. झणून हा त्यांचा स्वधर्मय झाला.

त्यामुळे ते त्यांच्याशी अधिकाराने हुजत घालू शकतात; हिंदू या नात्याने त्यांचे काय कर्तव्य आहे, तें आत्मविश्वासाने सांगू शकतात. अमृतसरला त्यांची जी भूमिका होती, तीच येथेहि आहे. झणून बिहारच्या हिंदूंना त्यांनी बजाविले की, तुम्हां जर सैतानाचा प्रतिकार सैतान बनून कराल, तर मला प्रखर प्रायश्चित करावें लागेल. बिहार व बंगाल यांच्या बाबतीत गांधींच्या भूमिकांतील भेद लक्षांत घेतल्यास, त्यांच्या धोरणांत विसंगति दिसून येणार नाही.

जिनांचा गर्भित आन्धान.

या त्यांच्या कर्ताने एक फार मोठा व्यावहारिक लाभहि झालेला आहे. बिहारच्या बाबतीत मी जी वृत्ति पत्करली, ती बंगालच्या बाबतीत कुणी प्रमुख मुसलमान पुढारी पत्करील कां ?—असें त्यांच्या धोरणांत गर्भित आन्धान आहे. अर्थात् तसें आन्धान देण्याच्या हेतूने त्यांनीं हें धोरण स्वीकारलेलें नाहीं, हें उघड आहे. पण ज्याला सज्जनतेची यत्किंचितहि चाड असेल, त्याच्याकरितां गांधींच्या वर्तनांत आन्धान अंतर्विहित आहे. कायदेआक्षम जिना-साहेबांचा उपोषणाच्या मार्गावर विश्वास नसेल; पण नौखा-लीचे अत्याचार चालू राहिल्यास मला स्वतःला तेथे येऊन सशस्त्र

प्रतिकार करावा लागेल, जातीने हिंदूंच्या मदतीला धावून यावे लागेल, असे त्यांना ह्मणतां आले असते. पाकिस्तानची चळवळ गांवगुंडांच्या हातांत गेल्यास मी प्रत्यक्ष प्रतिकाराची भाषा तूर्त बंद करीन, असे त्यांना बजावतां आले असते. बंगालच्या सरकारला दोष देऊन त्यांचे मार्गदर्शन करायला त्यांना स्वतःला कलकत्याला जातां आले असते. हे सर्व त्यांनी करावे असे स्वतःच्या वागणुकीने व धोरणाने गांधींनी सुचविले आहे. पं. जवाहरलालांनी बिहारच्या हिंदूंना बाँबगोळ्यांचा धाक घातला. तसा कायदेआजमांना बंगालच्या मुसलमानांना घालतां आला असतां. यापैकी त्यांनी कांहींच केलेले नाही. त्यामुळे त्यांच्यांत व गांधींत केवढा भयंकर फरक आहे, हे जगाच्या निदर्शनाला आले आहे; आणि अखिल हिंदुस्थानचा प्रतिनिधि होण्याचा गांधींचा दावा सिद्ध झाला आहे.

‘ त्यापेक्षां माझे डोळे मिटलेले बरे ’

बंगालविषयी बोलतांना ते ह्मणाले, “ My technic of non-violence is on trial. It remains to be seen how it would answer in the face of the present crises. If it has no

validity, it is better that I myself should declare my insolvency. I am not going to leave Bengal until the last embers of trouble are swept out. I may stay on here for a whole year or more. If necessary I will die here, but I will not acquiesce in failure. If the effect of my presence in flesh is to make people to look upto me in hope and expectation, which I can do nothing to indicate, it would be far better that my eyes were closed in death.”

(१० नोव्हें. १९४६ च्या ‘ हरिजना ’ वरून) “ ही माझ्या अहिंसक तंत्राच्या कसोटीची वेळ आहे. या आणीबाणीच्या प्रसंगी तें तंत्र कसे काय कसोटीला उतरतें, हे बघायचें आहे. तें जर टिकण्यासारखें नसेल, तर माझे दिवाळें वाजलें, हे मी स्वतःच जाहीर करणें श्रेयस्कर होईल. या आगेची शेवटली टिंगणी विझून जाईपर्यंत मी बंगालांतून जाणार नाही. येथें मी सबंध वर्षभर किंवा त्यापेक्षांदि अधिक काळ राहीन. तशीच पाळी आली तर येथेच मरेन. पण हार

मानणार नाही. माझ्या शरीरानें येथे येण्याचा परिणाम जर लोकांनीं मोठ्या आशेनें, अपेक्षेनें माझ्याकडे पाहण्यांत होत असेल आणि त्यांच्या आशा व अपेक्षा पूर्ण करण्याचें मला साधन नसेल, तर माझे डोळे कायमचे मिटले-लेच बरें” बंगालच्या पीडित जनतेंत जीव ओतून तिला पुरुषार्थाला प्रवृत्त करण्यासाठीं हा पवित्र निर्धार व संकल्प त्यांनीं जाहीर केला.

याच्या मुळाशीं तादात्म्याची भावना

आतां बिहारच्या संबंधांत ते काय ह्मणतात, तें पाहा. “I regard myself as a part of you. Your affection has compelled that loyalty in me, and since I claim to have better appreciation than you seem to have shown of what ‘Bihari Hindus’ should do. I can not rest till I have done some measure of penance. Predominantly on reasons of health I had put myself on the lowest diet possible soon after my reaching Calcutta. That diet now continues after the knowledge of Bihar

tragedy. The low diet will become a fast unto death, if the erring Biharis have not turned over a new leaf.”

(‘हरिजन’ ता. १० नोव्हेंबर १९४६) “मी स्वतःला तुमच्या-पैकींच समजतो. तुमच्या प्रेमांमुळे तुमच्याविषयींची ती निष्ठा माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेली आहे. आणि बिहारच्या हिंदूंनीं काय करावें हें तुम्हांला जितकें कळतें, असें तुमच्या वर्तनावरून दिसून आलेलें आहे, त्यापेक्षां मला अधिक कळतें, ह्मणून थोड्याफार प्रमाणांत प्रायश्चित्त घेतल्या-वांचून माझ्यानें राहवत नाहीं. कलकत्याला आल्यानंतर लवकरच मुख्यतः प्रकृतीच्या कारणाकरितां मी शक्य-तितक्या कमी आहारावर होतो. बिहारच्या शोकजनक घटनेची माहिती मिळाल्यापासून आतां तो अल्प आहार प्रायश्चित्त ह्मणून चालूं आहे. प्रमादशील बिहारी लोकांनीं जर आपल्या वागणुकींत फरक केला नाहीं, तर त्या अल्प आहाराची परिणति प्राणांतिक उपोषणांत होईल. बिहारच्या हिंदूंची मानवी वृत्ति जागृत करण्याच्या हेतूनें हा पुण्य संकल्प त्यांनीं जाहीर केला. बंगालच्या संकल्पांतहिं मुसलमानांच्या मानवतेवरील श्रद्धा आहे; त्यांच्या

विषयीची आत्मियताहि आहे. पण बिहारच्या संकल्पांत तादात्म्याची भावना आहे. गांधी कुणालाच शत्रु मानित नाहीत. त्यांच्या अस्तिकतेला सैतानाचें अस्तित्व खपत नाही. त्यांच्या मानवतेला शत्रुत्वाची भावना सहन होत नाही. पण शरीराच्या मर्यादेमुळें, संस्कारामुळें व सहवासा-मुळें कुणी त्यांचे अधिक निकटचे मित्र असतात, तर कुणी त्या मानानें अंमळ बूरचे. जे अधिक निकटचे असतात, त्यांच्याशीं त्यांचें तादात्म्य झालेलें आहे. ह्मणून त्यांची व स्वतःची भूमिका गांधी एकच मानतात. जे अंमळ लांबचे असतात, त्यांच्याशीं तादात्म्य व्हावें ह्मणून ते स्वतःबरोबर स्वकीयांनाहि आपल्या विशिष्ट तंत्राचें अनुसरण करायला सांगतात. ह्मणून बिहारच्या हिंदूंची आगळीक त्यांना मुळीच सहन होत नाही.

गुन्ह्याचा तिरस्कार, गुन्हेगाराचा नव्हे

परंतु बंगालच्या हिंदूंना ते येथील गुंडांचा प्रतिकार मित्रभावाने करायला सांगतात. ते ह्मणतात, "From my earliest childhood I have learnt to dislike the wrong; never the wrong doer. There-

fore even if the Muslims have done any wrong, they still remain my friends. But it is my duty to tell them that they have done wrong."

(ता. १० नोव्हेंबर १९४६ च्या 'हरिजन' वरून) "उगदी लहानपणापासून अपराध्याचा तिरस्कार कधीहि न करतां अपराधाचा तिरस्कार करण्याचें बळण माझ्या मनाला लागलें आहे. ह्मणून मुसलमानांनीं गुन्हा केला असला, तरी ते माझे मित्र आहेत. परंतु त्यांनीं अपराध केला आहे हें त्यांना सांगणें माझे कर्तव्य आहे."

लादलेलें ऐक्य काय कामाचें ?

अहिंसेनें शांति प्रस्थापित होऊं शकेल. पण सलोख्याचें वातावरण निर्माण होऊं शकणार नाही, हा शास्त्रीय सिद्धांत गांधींनीं सुचविलेला आहे. ह्मणून ते म्हणतात कीं, खरें ऐक्य कधीहि बळजबरीनें लादलें जाऊं शकत नाही. 'The unity should be genuine, not imposed by the military or the police' 'तें ऐक्य खरें असलें पाहिजे. सैन्यानें किंवा पोलिसनें लादलेलें नव्हे. ह्मणण्याचा आशय असा कीं, सैन्यानें अगर पोलिसनें लादलेलें ऐक्य वास्तविक

ऐक्यच नव्हे. ती बळजबरीची व निर्जीव शांतता आहे.

सुझहि गोंधळले

काँग्रेसने सत्तास्वीकार केल्या-पासून अहिंसात्मक प्रतिकाराचे युग आतां संपलें अशी, भावना स्वाभाविकपणें बळावूं लागली आहे. काँग्रेस ही जोपर्यंत फक्त प्रजापक्षाची संस्था होती, तोपर्यंत प्रतिकार हाच बाणा होता. हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीत तो प्रतिकार अहिंसात्मकच असणें अपरिहार्य होते. त्या प्रतिकार तंत्राचा स्वीकार काँग्रेसने त्या मर्यादेंतच केला होता. आतां काँग्रेस अल्प प्रमाणांत कां होईना, शासनहि करूं लागली आहे. त्यामुळे तिला दंडाचा व शस्त्राचा प्रयोग करावा लागतो. झणून आतां गांधींच्या अहिंसेला कोण विचारतो ?—असें प्राकृत जनांनाच नव्हे, तर सुश्लोकांनाही वादूं लागलें आहे. त्याच-प्रमाणें राजकीय प्रतिकाराच्या बाबतीत धोरण झणून जी अहिंसा प्रभावशाली व कार्यक्षम ठरली, ती गुंडांच्या प्रतिकाराच्या बाबतीत कितपत यशस्वी ठरेल, याचीहि शंका बहुतेक सर्व लोकांना येऊं लागली आहे. त्यामुळे अहिंसेच्या उपयुक्तेचा प्रश्न पुन्हा नव्याने उपस्थित झाला आहे. या प्रश्नाचे उत्तर गांधी काय देतात, तेंच आतां पाहूं.

पाकिस्तानविषयीं गांधींची भूमिका

गांधी ह्मणतात, या देशांत जोपर्यंत इंग्रजांची ह्मणजे इंग्रज लष्कराची गरज राहिल (साही) तोपर्यंत पूर्ण स्वराज्य स्थापन होणार. जोपर्यंत हिंदु-मुसलमानांना एकमेकांची भीति वाटत राहिल, तोपर्यंत इंग्रजांची गरज राहिल. इंग्रजांची गरज नाहीशी करावयाची असेल, तर हिंदूंना मुसलमानांची व मुसलमानांना हिंदूंची भीति वाटतां कामा नये. आपल्याला हा टप्पा अजून गांठावयाचा आहे. हा प्रश्न सोडविण्याचे फक्त तीनच प्रकार शक्य आहेत. एक, हिंदु-मुस्लिम ऐक्य. दोन-हिंदुमुसलमानांनी विभक्त होणें. तीन-दोघांपैकीं एकाचा या देशांतून अंत होणें. ह्मणजे सगळ्या मुसलमानांनी हिंदुं होणें किंवा सगळ्या हिंदूंनी मुसलमानांचा वध करून त्यांचा समूळ उच्छेद करणें. किंवा मुसलमानांनी हिंदूंचा बीमोड करणें. या पैकीं फक्त दोन प्रकारच शक्य कोटीतील आहेत. हल्लीच्या स्थितीपेक्षां विभक्त जीवन ह्मणजे पाकिस्तान शतपटीने प करेल. ज्यांना हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य अशक्य वाटत असेल, त्यांनीं ताबडतोब पाकिस्तान कबूल करून मोकळे व्हावें हा उत्तमपक्ष आहे. कारण एखादी त्यांना तिसऱ्या उपायाचें अव-

लंबन करावें लागेलही, मुसलमानांनीं आपल्या भागांतील हिंदूंचा उच्च कायम ठेवल्यास, तेथील हिंदु त्या भागांतून पळ काढतील. त्याचप्रमाणें हिंदूंनीं आपल्या भागांतील मुसलमानांची तशीच गति केल्यास, त्यांनाहि पळ काढावा लागेल अशा रीतीनें आपोआप पाकिस्तान अस्तित्वांत येईल. इतकी मारामारी व नरमेध करून शेवटीं पाकिस्तानच मिळवायचें, तर तें आजच मोकळ्या मनानें कबूल करून टाकणें श्रेयस्कर नाहीं का? निदान तेढ व कडुता तरी वाढणार नाहीं; शेजारी झणून सलोख्याची भावना निर्माण होण्याची शक्यता यायम राहिल.

हिंदु मुस्लिम ऐक्यावर अचल श्रद्धा

ज्यांना पाकिस्तान नको असेल आणि मुसलमानांच्या माणुसकीवर विश्वासहि टेवावयाचा नसेल, त्यांच्या पार्शी कोणचा उपाय आहे हें समजणें कठीण आहे. सगळ्या मुसलमानांना दडपून टाकणें अशक्य आहे. हिंदु-प्रांतांतील मुसलमान व मुसलमान प्रांतांतील हिंदु यांनीं एकमेकांसीं ओलीस ठेवले असें मानलें, तर कुणालाहि स्वस्थता व शांतता लाभणार नाहीं. तेव्हां एकच मार्ग शिस्तक राहतो, आणि तो झणजे हिंदु-मुसलमानांनीं गुण्यागाविदानें एकत्र नांदणें. गांधींची अमोघ निष्ठा झणते,

“ I would tell you that Hindus and Muslims can never be enemies, one of the other: They have been born and brought up in India and they have to live and die in India.”

(१९४६ च्या 'हरिजन वरुन' ता. १० नोव्हेंबर) “ मी तुम्हाला सांगतो कीं, हिंदु-मुसलमान हे एकमेकांचे शत्रु कधीहि होऊं शकत नाहींत. कारण, ते दोघेहि हिंदुस्थानांत जन्मले, हिंदुस्थानांतच वाढले, आणि त्यांना येथेंच जगावें व मरावें लागणार आहे.” हें हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य प्रस्थापित करण्यासाठीं मुसलमान व हिंदु यांनीं उभयपक्षी काय काय केलें पाहिजे, याचा आतां विचार करूं.

धर्मपरिवर्तन हा गुन्हा ठरतो

(१) मुसलमानेतरांना मुसलमान बनविणें हें धर्मकृत्य आहे या भावनेला मुसलमानांनी कायमची तिलांजलि दिली पाहिजे. ज्यांना मानवी स्वाध्याची व कल्याणाची यत्किंचितहि चाड असेल अशा मुसलमानांनी मोठ्या साक्षेपाने व दृढनिश्चयानें या भावनेचा निषेध करून तिच्या विरुद्ध सतत प्रचार केला पाहिजे, जगांतील सगळे

धर्म समान म्हणजे बरोबरीचे आहेत हा सिद्धांत आपल्याला मान्य आहे का नाही असा प्रश्न दरेक धर्माभि. मान्याने स्वतःला केला पाहिजे. आणि त्याचें प्रामाणिक उत्तर स्वतःच्या मनाला दिलें पाहिजे. हा प्रश्न विचारण्यांत मोठा खोल व दूरगामी हेतु आहे. या प्रश्नाचें उत्तर जर अस्ति-पक्षीं दिलें, तर धर्मवादाचा पायाच नाहीसा होतो. कारण जगातील सारेच धर्म सारख्याच प्रमाणांत खरे किंवा खोटे आहेत असें एकदा मानलें, ह्याजें धर्मपरिवर्तन हा धार्मिक व सामाजिक गुन्हा ठरतो.

नरहत्येपेक्षांही महान् पातक

(२) एक धर्म सोडून खरा दुसरा धर्म स्वीकारणें ह्याजें एक धर्म हीन व दुसरा थोर मानणें होय. ह्याजें सर्व धर्म समान मानण्याचें तत्व गेलेंच. जोपर्यंत सर्व धर्म सारखेच मानण्यांत येणार नाहीत, तोपर्यंत भिन्न धर्मांचे सहजीवन अशक्य आहे. मुसलमानांनीं सर्व धर्म समान मानलेले नाहीत. एवढेंच नव्हे, तर याचा धर्म त्याला श्रेष्ठ हें अविरोध, व तत्वही त्यांनीं मानलेले नाही. ह्याणून त्यांच्या दृष्टीनें आज भिन्न भिन्न धर्मांचे सहजीवन तत्त्वतः अनिष्ट व व्यवहारतः अशक्य आहे. त्यामुल्लेच पाकिस्तान हें त्यांचें ध्येय आहे. परंतु सर्व धर्मांना समान न लेखण्याची वृत्ति असामाजिक आणि

अहंवाद वाढविणारी आहे. जोपर्यंत मुसलमान ही वृत्ति सोडणार नाहीत, तोपर्यंत त्यांना ईश्वरनिष्ठेच्या नांवावर मानवद्रोहाचे पातक करावें लागेल आणि हें पातक नरहत्येपेक्षांही महान् आहे.

सक्तीचा अट्टाहास काय ह्याणून ?

सर्व धर्म समान मानल्यानंतरहि निरनिराळ्या लोकांना आपआपल्या वृत्तिप्रमाणें एखाद्या विशिष्ट धर्म-संस्थापकाची किंवा संताची शिकवण विशेष आवडणें शक्य आहे. सर्व धर्मांची मूलभूत शिकवण अर्थात् एकच असणार. एरवी त्यांचे महत्त्व सारखे मानतां येणार नाही. त्याचप्रमाणें सर्व संतांची शिकवणहि मूलतः एकच असणार. तरीपण त्यांच्या उप-देशाच्या शैलीत व चरित्रांत फरक राहणारच. त्यामुळे दरेकाला त्यांच्या अभिरुचिप्रमाणें एखाद्या संताचें चरित्र व उपदेश इतरापेक्षां अधिक आवडण्याचा संभव आहे. एखाद्याला हजरत मुहंमद यांचें चरित्र व शिकवण किंवा कुराणशरीफ अधिक आवडेल आणि तो त्याचें वाचन व चिंतन करून त्यांतील उपदेशाप्रमाणें वागण्याचा प्रयत्नहि करील. पण त्यासाठीं त्यानें आपलें नांव, आपला पोषाख, आपले स्वच्छतेचे नियम आणि आपली भाषा या सर्व गोष्टीत बदल केला पाहिजे हा आग्रह सुजाण मुसलमानांनीं सोडून दिला पाहिजे. कारण वर ह्याटल्याप्रमाणें, धर्मपरिवर्तन हा गुन्हा आहे. आणि

धर्मपरिवर्तनावरोधक समाजपरिवर्तनहि
होणे तर त्याहिपेक्षा अधिक अनर्थकारक
आहे. ह्या बाबतीत हिंदी स्त्रियांचें
उदाहरण उल्लेखनीय आहे. अनेक हिंदी
स्त्रियांची राहणी अजूनहि हिंदु लोका-
सारखीच आहे. कांहीं हिंदु कुटुंबें
अगदी थेट अहिंदु पद्धतीने राहतात, तर
कांहीं स्त्रिस्ती कुटुंबें अगदी थेट हिंदु
पद्धतीने राहतात. त्यांचीं नांवेहि हिंदु
पद्धतीची आहेत. त्यांत पुन्हा गंमत
अशी की, एकाच कुटुंबातील कांहीं
व्यक्तींचीं नांवे हिंदु पद्धतीची असतात,
तर कांहींची स्त्रिस्ती पद्धतीची असतात.

राहणी-भाषा बदलण्याचें कारण नाहीं

परिचित उदाहरण घ्यायचें झाल्यास
आपल्या येथील सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय पुढारी
श्री. साळवे यांचें वेतां येईल साळवे-
साहेबांचें नांव 'प्रसादराव' आहे
आणि त्यांच्या पत्नीचें नांव 'कॉर्नेलिया-
बाई' आहे. त्यांची भाषा मराठी आहे.
इतरांच्या आणि त्यांच्या राहणीत
लक्षांत येण्यासारखा फरक नाहीं. हीच
गोष्ट हिंदी मुसलमानांच्या बाबतीतहि
होळें शकली पाहिजे. जो अल्लाचा
भक्त झाला आणि महंमदसाहेबांचा
अनुयायी झाला, त्यांचेंहि जुनें नांव
कायम राहूं शकवें. जुनी राहणी
बदलण्याचें कारण राहूं नये. जी भाषा
त्यांच्या घराण्यांत चालत आली असेल,
त्याच भाषेंत त्याला शब्दाची इबादत
करतां आली पाहिजे.

मुसलमानांतील विचारस्वातंत्र्याचा
अभाव

(३) याचाच अर्थ असा की, मुसल-
मानांनी विचारस्वातंत्र्याचें तत्व
पूर्णपणे मान्य केलेलें नसतेंच. कदा
अनुयायी बहुधा सनातनी असतो;
अर्थात् पुराणप्रिय व गतानुगतिक
असतो. किरस्ताव व हिंदु हे देखील
बहुतांशी पुराणप्रिय व गतानुगतिक
आहेत. पण एकंदरीत विचारस्वातंत्र्याचें
प्रमाण त्यांच्यांत मुसलमानापेक्षां पुष्क-
ळच जास्त आढळून येतें. वेद हे
अपौरुषेय नाहींत असें प्रतिपादन करणारे
विद्वान् आपल्या विद्वत्तेमुळे व चारित्र्यामुळे
लोकादरास पात्र आहेत. हिंदु समाजांत
हिंदु धर्माचे अभिमानी जसे कांहीं
अपौरुषेयत्ववादीहि आहेत, तसे कांहीं
पौरुषेयत्ववादीहि आहेत. आणि एकंदरीत
हिंदु धर्मसंस्थांमध्ये अपौरुषेयत्व मानणारे
विद्वान् फारच कमी आहेत. मुसलमान
समाजात अगदी भिन्न परिस्थिति आहे.
पुराण अपौरुषेय नाहीं, महंमदसाहेबांची
वचनें आजच्या परिस्थितींत पाळलीच
पाहिजेत असें नाहीं, असें ह्मणण्याची
हिंमत भल्या भल्या सुशिक्षित मुसल-
मानांचीहि नाहीं. अनेक मुसलमानांना
तसें वाटत असेल. पण उघड
प्रतिपादन करण्याची हिंमत कुणीहि
दाखविलेली नाहीं.

सावरकर आणि जिना यांच्यातील भेद

फार कशाला हिंदु सभेचे नेते व मुस्लिम लीगचे नेते यांच्या वचनांतील व वर्तनांतील फरक लक्षांत घेतला असता ही गोष्ट सहज पटण्यासारखी आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे वेदांचें अपौरुषेयत्व मानीत एवढेच नव्हे तर वेद किंवा गीता यांचें प्रामाण्यहि त्यांना मान्य नाही. राम किंवा कृष्ण यांना ते देवाचे अवतार मानत नाहीत; गार्डला पूज्य मानत नाहीत; व्रतबंध, विवाह इत्यादि संस्कार त्यांना मान्य नाहीत. धर्म शास्त्राप्रमाणे वारसाचे किंवा लग्नाचे कायदे करावेत हेहि त्यांना जीर्णमतवादाचें द्योतक वाटतें. ते सुधारक आहेत आणि आपल्या सुधारकी मतांचें उघडपणें प्रतिपादन करतात. उलट कायदेआजमांची वृत्ति व वर्तन पाहा. त्यांच्या वागणुकींत इस्लाम धर्मांत सांगितलेला एकहि नियम पाळलेला आढळून येणार नाही पण ते नियम आतां बदलले पाहिजेत, कुराणाचें किंवा पैगंबराचें वाक्य या युगांत प्रमाण नाही, असे प्रतिपादन त्यांनीं कधीहि केलेलें नाही. ते सुधारकच नाहीत. उलट, प्रसंग येईल तेव्हां तेव्हां अगदी एखाद्या सनातनी गणगाप्रमाणें ते सगळ्या चालीं गीतांचें, परंपरेचें व रूढीचें समर्थन करण्यास कमी करीत नाहीत. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, मुसलमानेतराला कुराण छापण्याचा अधिकार नाही. पैगंबराच्या

चरित्राची चिकित्सक मीमांसा करण्याची सोय नाही. उलट, श्रीकृष्णाच्या चरित्राची व श्रीरामाच्या चरित्राची रंकककश वृत्तीने चिकित्सा करणारे अनेक धार्मिक व प्रतिष्ठित हिंदु आजहि विद्यमान आहेत. बौद्धिक स्वातंत्र्याचें हें समाजोपकारक तत्त्व जोपर्यंत मुसलमान मोकळ्या मनानें स्वीकारणार नाहीत, तोपर्यंत त्यांच्या धर्मनिष्ठेला बौद्धिकतेचें म्हणजे विचाराचें भक्कम अधिष्ठान कधीच लाभणार नाही. अशी धर्मानुष्ठा संकुचित संघटनेच्या कडब्याशिस्तीच्या जोरावर कांही दिवस प्रभावशाली ठरली, तरी परिणामी टिकणें शक्य नाही. कारण ईश्वर कृपेने त्राणसाला बौद्धिक गुलामगिरी यावच्छंद्र-दिवाकरौ सहन होणें शक्य नाही.

मुसलमान सुधारक झाला पाहिजे

(४) शेजाऱ्यावरील प्रेम म्हणजे परधर्माऱ्यावरील प्रेमच आहे ही गोष्ट मुसलमानांनीं ध्यानांत घेतली पाहिजे. आपला परधर्मीय शेजारी आपल्या मैत्रीचा, सेवेचा व सहाय्याचा प्रथम अधिकारी आहे. ही गोष्ट त्यांच्या मनांत बिंबली पाहिजे म्हणजे हक्क हक्क त्यांची सांप्रदायिकता नष्ट होईल. आज त्यांच्यांत लोकशाहीला आवश्यक अशी समानत्वाची भावना आहे. पण ती मुसलमानांपुरतीच मर्यादित आहे. एक मुसलमान दुसऱ्या मुसलमानाच्या ताटांत जेवेल; त्याचें उष्टें देखील खाईल पिईल; पण तो आपल्या मुसलमानेतर शेजाऱ्याला समान हक्काचा अधिकारी

मानणार नाही. या वृत्तीचा परिणाम असा होतो की, हिंदुस्थानांतल्या मुसलमानांना आपल्या परधर्मीय शेजाऱ्यापेक्षा तुर्कस्थानांतल्या व मिश्र देशांतल्या मुसलमान अधिक जवळचा वाटतो. त्यामुळे तो राष्ट्रीय चळवळीशी समरस होऊं शकत नाही. तो 'वंदेमातरम्' हि ह्यणणार नाही व 'जय हिंद' हि ह्यणणार नाही तर 'अल्ला हो अकबरच' ह्याणेल. त्याच्या धर्माचा झेंडा व राष्ट्राचा झेंडा एकच राहिल. ज्या देशांत ही स्थिति पालटली आहे, त्या देशांतल मुसलमान प्रगतिशील व क्रांतिप्रवण आहे. पण आमच्या देशांतल मुसलमानांत अजून प्रगतिशीलतेचा प्रादुर्भाव झालेला नाही. सुधारक वृत्ति जर उत्पन्न झाली नाही तर इस्लामची प्रगति व विकास खुंटलाच ह्यणून समजा.

क्रांतिनिष्ठ मुसलमानांचें कर्तव्य

(५) प्रत्यक्ष व्यवहारांत वरील तत्वांचें प्रतिपादन करून त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी चळवळ झाली पाहिजे. मान व परायण व उदारमनस्वी मुसलमानांनी पंडेल तें सोसून मशीदींतून, समांतून, धर्मप्रवचनांतून मुसलमानांच्या मनावर हीं तत्वे सारखी ठसविलीं पाहिजेत. जो मुसलमान अन्यधर्मीय स्त्रीशी बळजबरीनें निका लाविल, तो अत्याचारी मानला गेला पाहिजे. त्याला या गुन्द्यावद्दल सामाजिक व धार्मिक शासन झालें पाहिजे. त्यांच्या घरांत दाखल झालेल्या स्त्रीला सोडविण्यासाठीं सर्व

प्रतिष्ठित मुसलमानांनीं एकवटून प्रयत्न केला पाहिजे. अन्यधर्मीयांची संपत्ति फक्त ते अन्यधर्मीय आहेत ह्यणूनच लुटणाऱ्यांना किंवा नष्ट करणाऱ्यांना त्यांच्या धर्मबाह्य वर्तनाबद्दल कडक धार्मिक शासन झालें पाहिजे. एकापेक्षां जास्त स्त्रियांशीं लग्न करणें हा गुन्हा ठरविण्यांत आला पाहिजे. जेथें जेथें संपत्तीचा विध्वंस आणि स्त्रियांचें अपहरण सांप्रदायिक दृष्टीनें झालें, तेथें तेथें त्या त्या भागांतील संभावित मुसलमानांनीं स्वतः प्रायश्चित घेतलें पाहिजे. गांधींनीं आपल्या उदाहरणांनीं या बाबतींत कित्ता घालून दिलाच आहे. अशा अनेक सूचना करतां येतील. पण त्या ऐकतो कोण ? अन्यधर्मीयांनीं केलेल्या सूचना कोणत्या मुसलमानांना मान्य होणार आहेत ? क्वचित् एखाद्याच । हें कार्य समाज-क्रांतिनिष्ठ मुसलमानांनीं केले तरच होण्यासारखें आहे. ह्यासाठीं त्यांना अदम्य निश्चयाची, अढळ निष्ठेची अविचल धैर्याची व अचाट पराक्रमाची आवश्यकता आहे.

हिंदु समाजावरील जबाबदारी

पण, मुसलमानांनीं या सर्व गोष्टी स्वयंस्फूर्तीनें न केल्या, तर त्यांच्या ठिकाणीं तशी प्रेरणा उत्पन्न करण्यासारखी परिस्थिति निर्माण करावी लागेल. हें कार्य हिंदूंचें व अ-य समाजनिष्ठ मुसलमानेतरांचें आहे. हिंदूंनीं जर जातीपतेला मूठमाती दिली तर जवळ जवळ त्या क्षणापासून मुसलमानांच्या सांप्रदायिकतेच्या अंताला

आरंभ होईल, याबद्दल शंका बाळगण्याचे कारण नाही. यासाठी हिंदु समाजाच्या वृत्तीतहि क्रांतिकारक परिवर्तन होणे आवश्यक आहे.

नवीन तत्वांचा स्वीकार करा बळजबरीने कोणीहि बाटत नाही

(१) हिंदु होता येत नाही, हें फार चांगलें. पण त्याबरोबरच एकदा जो हिंदु झाला, तो अहिंदु कधीच होत नाही, या नवीन तत्वाचा स्वीकार हिंदु समाजांनं केल्या पाहिजे. पण जोपर्यंत जात आहे, तोपर्यंत हें साध्य होणारं नाही. बळजबरीने बाटविण्यांत आलेले हिंदु व भ्रष्ट करण्यांत आलेल्या स्त्रिया पुन्हा हिंदुधर्माच्या 'कक्षेंत आल्या तरी हिंदु समाजांत दाखल होऊं शकत नाहीत. कारण, तो समाज जातिबद्ध आहे. आणि जातिबद्धता ह्मणजे रेटांबंदी व बेटींबंदी. उच्च-नीचतेची भावना जातिबद्ध समाजाच्या पांचवीला पुजलेली असते. त्यामुळें जो वर्ग समाजांत प्रतिष्ठित किंवा सत्ताधारी असतो, त्याला धर्मांतराची गरज साधारणपणें भासत नाही. त्याच्या सर्व महत्वाकांक्षांची व वासनांची तृप्ति होण्याची सोय समाजांत असते. पण जो खालचा वर्ग असतो, ह्मणजे जो अनधिकारी अप्रतिष्ठित असतो, त्याला प्रतिष्ठेसाठीं अथवा समान अधिकारासाठीं संप्रदायबद्ध समाजांत प्रवेश करणें अधिक प्रशस्त व श्रेस्कर वाटतें. हें हिंदुसमाजाचें मर्मस्थान आहे. हा आमच्या समाज-पुरुषरूपी नल-

राजाच्या पायाचा आंगठा आहे. त्याच्या द्वारें हिंदुसमाजांत कलिवृत्तीचा ह्मणजे कलगतीचा प्रवेश होतो. ह्मणून हिंदुसमाजांनं कायमचें असें ठरवून टाकलें पाहिजे कीं, बळजबरीने कुणीहि बाटत नाही; आणि स्वेच्छेनें हि धर्म-परिवर्तन होऊं शकत नाही; कुठलीहि स्त्री बळजबरीनें भ्रष्ट होत नाही.

जातीयता नष्ट करा

(२) हिंदुसमाजांनं मुसलमानांच्या दोषांचें अनुकरण करणें सर्वथा विद्यमानलें पाहिजे. दोषांनं कुणाचीच उन्नति होत नाही. मुसलमान समाजांतील शक्तीचें अधिष्ठान त्या समाजांतील दोष नसून गुण आहेत. त्या समाजांतील एकात्मता व ऐक्य-भावना यांचें अनुकरण करणें इष्ट व आवश्यक आहे. पण त्यासाठीं जातीयतेचा अंत झाला पाहिजे. जातीयतेचा अंत करून व्यापक ऐक्यभावनेचा विकास शक्य करावा. पण त्या ऐक्य-भावनेंत सांप्रदायिकतेचा दोष शिरूं देतां कामा नये.

अन्यायाचा प्रतिकार केलाच पाहिजे

(३) आत्मरक्षणासाठीं मनोबल व आवश्यक वाटल्यास शरीरबल संपादन करणें दरेकाचें कर्तव्य आहे. पण त्याचप्रमाणें अन्यायाचा प्रतिकारहि करणें प्रत्येकाचा धर्म आहे. पण त्यांत जातीचा अगर संप्रदायाचा फरक करतां कामां नये. जेथें भय असेल, तेथें अभयदान देणें, रक्षणाकांक्षा

असेल तेथे रक्षणाची व्यवस्था करणे आणि अन्याय असेल तेथे प्रतिकार करणे, हा खरा धर्म आहे—तो सार्वजनिक आहे. सार्वजनिक म्हणजे जाति-संप्रदाय-वर्ण-निरपेक्ष.

महिलांनाहि संरक्षणक्षम करा

(४) अन्यायाचा प्रतिकार म्हणजे सूड नव्हे. सूडाने कांहीं काळ परस्पर भीतीची शांतता प्रस्थापित होऊ शकेल. पण आपली अभीप्सित क्रांति मात्र होणार नाही. स्त्रियांच्या अपहरणांचे उदाहरण घेऊं. जे आमच्या स्त्रिया पळवितील, त्यांच्या स्त्रिया आम्हांहि पळवू, असे धोरण स्वीकारल्यास कदाचिद् एकमेकांची जरब वाढून स्त्रिया पळविण्याच्या प्रकाराला आळा बसेल. पण तेवढ्याने तो प्रश्न मात्र सुटणार नाही; आणि दोन्ही समाजापैकी कुठल्याहि समाजाची नैतिक भूमिका उन्नत होणार नाही. नैतिक भूमिकेला पोषक अशी शांतता प्रस्थापित करण्याचे दोनच उपाय आहेत. एक, कोणत्याहि समाजांतील स्त्री पळविण्याची शक्यता राहू नये. प्रत्येक नागरिकाला धर्मप्रचारकांनी व समाज-नेत्यांनी तसे वळण लावले पाहिजे पण दुसरा मार्ग त्याहून अधिक कल्याणकारक व श्रेयस्कर आहे. तो असा की, स्त्री ही पळविण्याची वस्तूच राहतां कामा नये. सारांश, समाजाची नैतिकता वाढविण्यासाठी दरकाळ स्त्रियांचे रक्षण करतां येईल इतका पुरुषार्थ संपादन केला पाहिजे आणि दरेक स्त्री स्वसंरक्षणक्षम बनेल इतकी क्रांति घडवून आणतां आली पाहिजे.

खरे धर्म—संघटन कोणते ?

(५) आपण इंग्रजासारखे झाले की आपली भरभराट होईल, असा भ्रम अब्बल इंग्रजांतील अनेक देशभक्तांना झाला होता. तसाच कांहींसा प्रकार हिंदु संघटनांच्या कांहीं पुढाऱ्यांच्या बाबतीत झाला आहे. आपण मुसलमान न होतां, मुसलमानांसारखे झाले, तरच तरणोपाय आहे, असा त्यांचा समज झाल्यासारखा दिसतो. परिणाम असा झाला की, हिंदुत्वाच्या रक्षणाच्या नांवाखाली मुसलमानांचे विवेकहीन अनुकरण होऊं लागले. ते बायकांना पडद्यांत ठेवतात, सहसा बाहेर पडू देत नाहीत. तसे आपणहि करावे. कारण, त्या बंद राहिल्या म्हणजे सुरक्षित राहतात. ते मांस खातात म्हणून आपणहि खावे. कारण, मांसभक्षणने शरीर रगदार होतें. ते आपला समाज मशीदीच्या आवारांत बंद ठेवतात. त्याला बाहेरचे वारें फारसे लागू देत नाहीत. तसे आपणहि करावे. कारण, बाहेरचे वारें लागल्याने विचारस्वातंत्र्य हवेसे वाटू लागतें. ते इतर समाजांच्या विरुद्ध ताबडतोब एकोपा करतात, तसा आपणहि त्यांच्या विरुद्ध केला पाहिजे; आणि हळू हळू हिंदु संघटनेचा विस्तार मुसलमानेतर संघटनांत झाला पाहिजे; ही वृत्ति सर्वथा त्याज्य मानली पाहिजे. कारण तिच्यामुळे हिंदुत्वाचे स्वरूपच अजिबात नष्ट होतें. इतर धर्मांचे गुण आत्मसात् केल्याने आपला धर्म व समाज समृद्ध

आणि बलवान होतो. अन्यधर्मीय लोक जर या मार्गाचा अवलंब करणार नाहीत, तर ते करंटे व नादान ठरतील; आणि शेवटी त्यांची शक्ति क्षीणच होईल. त्यामुळे या बाबतीत आपण त्यांचे अनुकरण करण्याचे कारण नाही. स्वधर्मातील दोषांचे निवारण करून अन्यधर्मातील गुणग्रहण करणे म्हणजेच खरे धर्मसंघटन. जाति-वर्ण-संप्रदाय-निरपेक्ष अन्यायाच्या प्रतिकाराबरोबर धर्मसंघटनाची ही पद्धति जर हिंदु समाजाने स्वीकारली, तर तो समाज स्वतः धन्य होईल, आणि आपल्या पुरुषार्थाने इतर समाजांनाहि धन्य करील.

गांधीजी हाच खरा धार्मिक पुरुष

या सर्व विवेचनावरून दिसून येईल की, या देशांत गांधी हाच खरा धार्मिक पुरुष आहे. त्याची मानवनिष्ठा निरपवाद व अप्रतिबद्ध आहे. तोच खरा हिंदु आहे. कारण त्याचा सैतानावर विश्वास नाही. दुर्जनाच्या हृदयांत देखील भगवंताची वसति आहे अशी त्याची अद्भुत श्रद्धा आहे. झणून आतां तर त्यानें असेंहि जाहिर करून टाकलें कीं, गुंड झणून कुणी निराळा प्राणी अगर निराळी जात नाहीच. गांधी हेच खरे मुसलमान आहेत. कारण ते एकच देव मानतात. हिंदूंचा देव निराळा व मुसलमानांचा निराळा, असें मानणें त्यांच्या मतें देव-द्रोहाचें लक्षण आहे. ते महंमदाला खुदाचा रसूल मानतात; पण यामुळे इतर रसूलांचा इन्कार करित नाहीत.

तेच खरे ख्रिस्ती आहेत. कारण, पर्वता-वरील दिव्य प्रवचनाचा विनियोग सामाजिक जीवनांत करण्याचा महान् प्रयोग त्यांनीच केला आहे.

गांधींच्या घोरणाची तीन

अचल तत्त्वे

गांधींच्या मूलभूत घोरणाची तीन अविचल अधिष्ठात्री तत्त्वे आहेत. एक-माणसावरील विश्वास म्हणजेच ईश्वरावरील श्रद्धा; आणि माणूस म्हटला की त्यांत दुर्जनहि आलाच; म्हणून दुर्जनावरहि अविश्वास ठेवणें हें नास्तिक-तेचें लक्षण आहे. त्यामुळे त्यांना कुणी परका नाही; कुणी शत्रु नाही. पूव बंगाल्यांत एकाकी जाऊं नका, तुमच्या जिवाला भीति आहे, अशी शंका जेव्हा जिव्हाळ्याची माणसें बोलून दाखवूं लागली, तेव्हां आस्तिकांचे मुकुटमणि गांधी म्हणाले, 'अरे ज्या लोकांत मी जात आहे, ते काय माझे सोबती नाहीत? मी तर एखाद्या मुस्लिम लीगच्या माणसाकडे जाऊन राहूं इच्छितों. मी जेथें जाईन, तेथें सर्व माझेच आहेत. परका असा कुणी नाही. मग भीति कशाची?' दोन-आमचा देश मानव्याची योगभूमि व प्रयोगभूमि आहे. या देशांत निरनिराळ्या वर्णांचे व धर्मांचे लोक गुण्यागोविंदानें एकत्र नांदावे आणि त्यांनी परस्परांचें जीवन सुखी व समृद्ध करावें, असा ईश्वरी संकल्प आहे. झणून आमचा हिंदुस्थान मानव्यांचें प्रयाग आहे. या अर्थानें ती पुण्यभूमि आहे; योगभूमि आहे.

येथें जर धर्मव द माजले आणि धर्माच्या नांवावर मनुष्यद्रोहाचें धैमान सुरू झालें, तर ही पुण्यभूमि कलिभूमि होईल; नापाकिस्तान होईल.

संयुक्त जीवनच इष्ट

तीन-समाजद्रोही व्यक्तींपासून शांतता-प्रिय नागरिकांचें रक्षण करण्यासाठीं आणि समाजांत अशी व्यवस्था आणि कायद्याची मर्यादा कायदा ठेवण्याकरितां पोलिसांचा आणि क्वचित् प्रसंगी लष्कराचाहि उपयोग करावा लागला, तरी क्षम्य मानतां येईल. पण दोन भिन्न धर्मीय समाजांत शांतता धायम ठेवण्याकरितां जर पोलिसांचा व लष्कराचा उपयोग करणें प्रत्यक्षां आवश्यक होऊं लागलें, तर इंग्रजी राज्याची पाळेमुळे या देशांत आणखी पक्की रुजतील. कारण हिंदी-हिंदु व रिदी-मुसलमान यांच्यात शांतता ठेवण्याकरिता तिन्हाइताची गरज लागेल. म्हणजे इंग्रजांची प्रतिष्ठा वाढेल आणि त्यांची सत्ता दृढमूल होईल. या देशांत इंग्रजांची सत्ता उरूं नये असें प्रतिपादन करणारा आमचा सर्वश्रेष्ठ पुढारी, पुरुषार्थाचा एकमात्र मार्ग एकटाच चांबाळीत आहे. हिंदु-मुसलमानांनी एकमेकांवर विश्वास ठेवल्याखेरीज इंग्रजांचें प्रस्थ मोडणार नाही; झणून विश्वास ठेवण्याचा प्रयत्न मुसलमान करित नसतील तर मी करीन, अशा आत्म-प्रयत्नांचे हा अद्वितीय धोरण पुरुष पुढें सरसावला आहे. लोकवस्तीची अदला-बदल करा झणणार वियोगवादी,

कलहप्रिय, व्यवच्छेदक वृत्तीचे कायदे-आजम कुणीकडे आणि माणसामाणसांची ताटाटूट करूं नका, नामशेष व्हा, पण विभक्त होऊं नका, असा उपदेश करून त्याप्रमाणें धैर्याने प्रयोग करणारा मानव्यनिष्ठ गांधी कुणीकडे! गांधी झणतात, इंग्रजांचें राज्य नको आहे. झणूनच हिंदु-मुसलमानांचें संयुक्त जीवन हवें आहे.

सागरासारखें व्यापक व गंगेसारखें पवित्र तत्वज्ञान

गांधींच्या विचारसरणीचा आणि आचारसरणीचा पाया हा असा उदात्त, शास्त्रशुद्ध आणि वस्तुनिष्ठ आहे. जगांत सर्वत्र जातिवादाचें व संप्रदायाचें स्तोम माजलें असतांना चहुकडे तलवारीची आणि शस्त्रास्त्रांची भाषा ऐकूं येत असतांना, मानव मानवाचा वैरी बनण्यांतच आपल्या जीवनचें सार्थक मानीत असतांना, जो महाभाग उच्चस्वरानें, मला माझ्या अहिंसेची शरम वाटत नाही, असें नम्र आत्मप्रत्ययानें सांगतो. मानवद्रोहाच्या विपारी झंझावातांत ज्याची मानव्यनिष्ठा विझून न जातां वरती उफाळते. त्याचें चरित्र व चारित्र्य, त्याचें तत्वज्ञान व धोरण सागरासारखें व्यापक आहे, गंगेसारखें पवित्र आहे आणि गौरीशंकरासारखें उज्वल व उत्तम आहे. कालिदासाचा देवतात्मा हिमालय हा जर पृथ्वीचा मानदंड असेल, तर मानवात्मा गांधी

हा अखिल मानवतेचा मानदंड आहे. पराक्रमाला, त्याच्या अनंत वीर्याला, त्याच्या त्याच्या वृत्तांवरून, उक्तिवरून व कृतिवरून अमित विक्रमाला शतशः प्रणाम. 'नमः मानवतेची लांबी, रुंदी, उंची व खोली पुरस्तादष्ट पृष्ठतस्ते' ! हेच मानव्याचें भव्य, मोजतां येते. अशा महामानवात्म्याला, पुण्यकारक आणि कल्याणमय 'विश्वदर्शन' त्याच्या अकुंठित निष्ठेला, त्याच्या अमर्याद आहे.

छापत आहे

“हिंदू-मुस्लिम”

आचार्य दादा धर्माधिकारी

प्रकाशक-ठाकूर आणि कंपनी

अमरावती (बऱ्हाड)

आचार्य दादा धर्माधिकारी

यांची पुस्तके

१ प्रस्तुत प्रश्न

२ हिंदु-मुस्लिम

३ शिक्षण आणि साहित्य

४ युवक आणि युवती

५ गांधींचे युद्धतंत्र

लवकरच प्रकाशित होतील

या संबंधीचा सर्व पत्र-व्यवहार खालील पत्त्यावर करावा :-

प्रा. वा. कु. चोरघटे

बघा. (सी. पी.)